

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΗΦ

Semen est sanguis christianorum :
η διαφωνία Τερτυλλιανού - Κυπριανού για την
ενδεδειγμένη χριστιανική αντιμετώπιση των διωγμών

Πρόλογος

Σήμερα θεωρούμε ότι η θρησκευτική πίστη είναι απολύτως προσωπική υπόθεση και ότι ο κάθε άνθρωπος έχει το αναφαίρετο δικαίωμα να λατρεύει τη θεότητα της επιλογής του και να εμπιστεύεται σε αυτήν τις ελπίδες του για την παρούσα και τη μέλλουσα ζωή. Ωστόσο, υπάρχουν περιόδοι στην ιστορία της ανθρωπότητας που οι θρησκευτικές προτιμήσεις αποτελούν αντικείμενο σφοδρών αντεγκλήσεων και παράγοντα σοβαρών απωλειών, τόσο σε υλικά αγαθά όσο και σε ανθρώπινες ζωές. Η ύστερη αρχαιότητα ήταν μια τέτοια περίοδος. Οι ενδεδειγμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις προκαλούσαν έντονες συζητήσεις που ενίοτε κατέληγαν σε διχόνοιες και μίση, αποτελούσαν αιτία άνθρωποι να βρεθούν σε μειονεκτική θέση απέναντι στους νόμους, να χάσουν τα πολιτικά τους δικαιώματα, να υποστούν οικονομικά πλήγματα, να εξοριστούν από τις πατρίδες τους, να αντιμετωπίσουν φρικτά βασανιστήρια, να φυλακιστούν και ακόμα να χάσουν την ίδια τους τη ζωή. Αρχικά οι θύτες ήταν εθνικοί και τα θύματα χριστιανοί. Όταν όμως στη συνέχεια εκχριστιανίστηκε ο πρώτος αυτοκράτορας, ο Κωνσταντίνος (306-337), και οι χριστιανοί κατέλαβαν την εξουσία, οι ρόλοι αντιστράφηκαν. Οι χριστιανοί στράφηκαν πλέον εναντίον των εθνικών και των αιρετικών.¹

Οι Ρωμαίοι θεωρούσαν ότι ήταν απαρέγκλιτη υποχρέωση του κάθε πολίτη της αυτοκρατορίας τους να τιμά έμπρακτα τους παραδοσιακούς θεούς συμμε-

¹ Το επόμενο τεύχος του περιοδικού *Κριτική Διεπιστημονικότητα* πρόκειται να δημοσιεύσει άρθρο μου, που πραγματεύεται το ζήτημα των διακρίσεων που υπέστησαν οι εθνικοί όταν οι χριστιανοί κατέλαβαν την εξουσία. Βλ. το ιδιαίτερα χρήσιμο: Καμάρα 2003.

τέχοντας στις κρατικές τελετές και θυσίες, οι οποίες ακολουθούσαν προσεχτικά ένα παλιό και αυστηρά οργανωμένο τελετουργικό. Οι θεοί, πιστευόταν, ανέμεναν τις θυσίες, τις πραγματοποιημένες με όσο το δυνατόν απόλυτη ακρίβεια, και τη μαζική συμμετοχή των πολιτών σε αυτές και, σε αντάλλαγμα, προσέφεραν τάξη και ευημερία, *pax et ordo*, στην αυτοκρατορία.² Όμως, οι χριστιανοί δεν συμμερίζονταν την πεποίθηση των εθνικών ότι η θρησκεία ήταν περισσότερο ζήτημα συλλογικό παρά προσωπικό και κάποιες φορές αρνιόντουσαν να συμμορφωθούν, έστω και επιφανειακά και εξωτερικά (κάτι που θα ικανοποιούσε τους εθνικούς καθώς θα αρκούσε στους θεούς τους), και απείχαν από τις θυσίες ή διέκοπταν και παρεμπόδιζαν την τέλεσή τους.³ Με αυτό τον τρόπο οι χριστιανοί διατάρασσαν την καίρια δοσοληψία των εθνικών με τους θεούς τους, κλόνιζαν την κοσμική ισορροπία, προκαλούσαν τη δυσμένεια και την οργή των θεών που φανερώνονταν με δυσβάσταχτες φυσικές καταστροφές για την κοινότητα.⁴ Τα θρησκευτικά καθήκοντα ήταν στην αρχαιότητα πρωτίστως πολιτικά καθήκοντα.

Οι χριστιανοί δεν κράτησαν όλοι ενιαία στάση απέναντι στα καλέσματα ή στις διαταγές των εθνικών να συμμετάσχουν, έστω και επιφανειακά, στις θυσίες προς τιμήν των παραδοσιακών θεών.⁵ Κάποιοι ανταποκρίθηκαν άμεσα και θυσιάσαν πρόθυμα, άλλοι μόνο ύστερα από απειλές και βασανιστήρια, κάποιοι προτίμησαν να στείλουν τους δούλους τους ή φίλους τους ή συγγενείς τους να θυσιάσουν στη θέση τους, άλλοι εγκατέλειψαν τον τόπο διαμονής τους ή δωροδόκησαν τις αρχές ώστε να μείνουν αλώβητοι από τους διωγμούς. Λίγοι μονάχα διέθεταν το απαιτούμενο σθένος να γίνουν άγιοι, και αντιστάθηκαν στις αρχές εμμένοντας μέχρι τέλους στην απόφασή τους να απέχουν από εθνικές θυσίες και ανυποχώρητοι μπροστά στο ενδεχόμενο των βασανιστηρίων, του εγκλεισμού σε φυλακή και του θανάτου, έχασαν, τελικά, τη ζωή τους.⁶

Όταν οι διωγμοί έληξαν, οι εκκλησίες έπρεπε να αποφασίσουν πώς να αντιμετωπίσουν όλες αυτές τις διαφορετικές στάσεις των χριστιανών κατά την περίοδο των διωγμών. Οι μάρτυρες τους έκαναν ομόφωνα υπερήφανους και αποτελούσαν την καλύτερη διαφήμιση για το χριστιανισμό. Οι αδύναμοι όμως χριστιανοί που απέφυγαν τους διωγμούς προκαλούσαν έντονο προβλη-

2 Λιβάνιος, *Υπέρ τῶν ἱερῶν* 31-36.

3 Βλ. για παράδειγμα: Λακτάντιος, *De Mortibus Persecutorum* 10 και Ευσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 8.1.7 και 8.4.2-3.

4 Παρόμοια, οι χριστιανοί θεωρούσαν ότι ο Θεός τους εξοργιζόταν όταν δεν λάμβανε τις πρέπει τιμές από τους εθνικούς και εκδήλωνε την οργή Του προκαλώντας φυσικές καταστροφές (βλ. Ιουστινιάνειος Κώδικας 1.11.10).

5 Οι γνωστικοί δεν αρνιόντουσαν, όταν καλούνταν, να αποδώσουν επιφανειακά σεβασμό στους παραδοσιακούς θεούς των εθνικών και γι' αυτό δεν προκαλούσαν την οργή και τις διώξεις των εθνικών.

6 Οι αρχές συχνά κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες να μεταπείσουν τους χριστιανούς και να δεχθούν να θυσιάσουν, ώστε να αφεθούν ελεύθεροι και να αποφευχθεί η περιττή αναστάτωση (βλ. *Μαρτύριον Πολυκάρπου* και *Μαρτύριον Φιλέα*).

ματισμό. Τελικά επιτράπηκε στους αδύναμους χριστιανούς να μετανοήσουν για το ολίσθημά τους και τη «δειλία» που επέδειξαν και να επιστρέψουν στους κόλπους της εκκλησίας ως πλήρη μέλη της ακολουθώντας, όμως, ένα πρόγραμμα νηστείας, προσευχής και φιλανθρωπίας.

Οι διώκτες αυτοκράτορες. *Η ουράνια δύναμη να διάκειται ευμενώς απέναντί μας*

Ο Ιησούς είχε προειδοποιήσει τους μαθητές του να αναμένουν διώξεις, (Μτ ι' 16-22). Ο πρώτος αυτοκράτορας διώκτης χριστιανών ήταν ο Νέρων (54-68 μ.Χ.). Στις 19 Ιουλίου του 64 ξέσπασε στη Ρώμη πυρκαγιά, η οποία μαινόταν επί εννέα ημέρες. Η έκταση της καταστροφής ήταν τεράστια, σε ανθρώπινα θύματα και περιουσίες. Κάποιοι σύγχρονοι του Νέρωνα άρχισαν να διαδίδουν ότι ο αυτοκράτορας προκάλεσε σκόπιμα την πυρκαγιά προκειμένου να εκδικηθεί το λαό που συμπαθούσε την πρώτη του σύζυγο Οκτάβια ή επειδή ένιωθε προσβεβλημένος από την ασχήμια της πόλης και επιθυμούσε να οικοδομήσει μια καινούργια πόλη που θα της έδινε το όνομά του.⁷ Υποστήριζαν, συνάμα, ότι ο Νέρων παρακολούθησε με ικανοποίηση την εξέλιξη της πυρκαγιάς φορώντας ένα θεατρικό κουστούμι και τραγουδώντας ένα άσμα με θέμα την πυρκαγιά και την καταστροφή της Τροίας. Ο Νέρων για να αποφύγει τις κατηγορίες εμπρησμού εις βάρος του, κατηγορήσε και θανάτωσε χριστιανούς ως ενόχους. Οι χριστιανοί, σύμφωνα με τον σύγχρονο Ρωμαίο ιστορικό Τάκιτο, ήταν μια μισητή περιθωριακή ομάδα κατάλληλη για το ρόλο του αποδιοπομπαίου τράγου που της ανέθεσε ο Νέρων.⁸ Ο αριθμός των χριστιανών οι οποίοι θανατώθηκαν παραμένει άγνωστος. Η παράδοση λέει ότι ανάμεσα στα θύματα ήταν και οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος.⁹

Ο Νέρων έδωσε εντολή να ντύσουν μερικούς από τους κατηγορούμενους χριστιανούς με δέρματα ζώων και να τους εκθέσουν σε θηρία και άλλους να τους σταυρώσουν και να τους κάψουν. Στη ρωμαϊκή εποχή δεν ήταν ασυνήθιστο οι εκτελέσεις καταδίκων να έχουν θεατρικό χαρακτήρα και οι εγκληματίες να παρουσιάζονται στο κοινό με εντυπωσιακά κουστούμια ή, αν επρόκειτο για γυναίκες, χωρίς καθόλου ενδύματα (όπως η μάρτυρας Περπέτουα¹⁰ και

7 Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Naturalis Historia* 17.5, Σουητώνιος, *De Vita Caesarum*, Nero 38 και Δίων Κάσσιος, *Historia* 62.16.

8 Τάκιτος, *Annales* 15.44.2-8.

9 Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 2.25.5-7.

10 Η Περπέτουα ζούσε στην Καρχηδόνα, όταν συνελήφθη και μαρτύρησε το 203 μ.Χ. επειδή αρνήθηκε να συμμετάσχει στις παραδοσιακές θρησκευτικές τελετές προς τιμήν των εθνικών θεών. Η περίπτωση της έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον καθώς σώζεται το ημερολόγιο που κρατούσε κατά τη διάρκεια της φυλάκισής της εν αναμονή του μαρτυρίου, μια μοναδική από πρώτο χέρι πηγή για το χριστιανικό μαρτύριο. Οι περισσότερες πηγές που περιγράφουν τη ζωή και το θάνατο των χριστιανών μαρτύρων έχουν συνταχθεί από το περιβάλλον τους ή

η απόστολος Θέκλα¹¹). Η τιμωρία που επέβαλε ο Νέρων στους χριστιανούς ήταν σκληρή, αλλά απολύτως σύμφωνη με το ποινικό σύστημα της εποχής. Το ρωμαϊκό ποινικό σύστημα μοιάζει απάνθρωπο στα δικά μας μάτια. Ωστόσο, στην Ευρώπη οι εκτελέσεις καταδίκων είχαν δημόσιο χαρακτήρα, σκοπό τον εξευτελισμό της αξιοπρέπειας του κατάδικου, την προβολή της δύναμης της κρατικής εξουσίας και τον εκφοβισμό των υπηκόων, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα.¹²

Η επόμενη φορά που οι χριστιανοί βρέθηκαν στο στόχαστρο Ρωμαίου αυτοκράτορα ήταν το 95, επί Δομιτιανού (81-96). Άγνωστο για ποιους λόγους, ο αυτοκράτορας εξόρισε χριστιανούς από τη Ρώμη. Η απόφαση προκάλεσε αίσθηση καθώς μεταξύ των θυμάτων υπήρχαν και μέλη ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Το 202 ο αυτοκράτορας Σεπτίμιος Σεβήρος (193-211) απαγόρευσε τον προσηλυτισμό στον ιουδαϊσμό και στο χριστιανισμό. Όσοι δεν συμμορφώθηκαν, τιμωρήθηκαν υποδειγματικά.¹³ Το 235 με 238 ο αυτοκράτορας Μαξιμίνος (235-238) στράφηκε εναντίον των χριστιανών επισκόπων.

Το πρώτο σοβαρό πλήγμα υπέστησαν οι χριστιανοί από τον αυτοκράτορα Δέκιο (249-251) το 250. Ο Δέκιος διέταξε όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας (και όχι αποκλειστικά τους χριστιανούς), ανεξαρτήτως ηλικίας, φύλου και κοινωνικής θέσης, να τελέσουν θυσίες προς τιμήν των παραδοσιακών θεών. Επιδίωξη του αυτοκράτορα ήταν η εξασφάλιση της ευμείνειας των θεών. Όσοι θυσίαζαν λάμβαναν ένα επίσημο πιστοποιητικό υπογεγραμμένο από τις αρχές και ένα μάρτυρα που βεβαίωνε τη συμμετοχή τους στις θυσίες. Οι αρχές κρατούσαν

από ιερείς (και μάλιστα συχνά χρόνια μετά το θάνατο του μάρτυρα) και βασιζονται περισσότερο στη φαντασία παρά στην πραγματικότητα. Είναι ευτύχημα που έχουμε το ημερολόγιο της Περπέτουας στη διάθεσή μας καθώς είναι πραγματικά ελάχιστα οι αυθεντικές και αυτούσιες προσωπικές μαρτυρίες χριστιανών μαρτύρων που έχουν διασωθεί. Για το μαρτύριο της Περπέτουας βλ. Αθανασιάδη 1999 και Ιωσήφ 2004.

11 Η Θέκλα ζούσε στο Ικόνιο, όταν συνάντησε και ερωτεύτηκε τον απόστολο Παύλο· γοητευμένη από το κήρυγμά του περί παρθενίας, εγκατέλειψε τον αρραβωνιαστικό της και την οικογένειά της, υιοθέτησε ανδρική ενδυμασία και ακολούθησε τον Παύλο στις περιοδείες του στη Μεσόγειο διδάσκοντας το λόγο του Θεού. Τα τελευταία χρόνια της ζωής της έγινε ασκήτρια και θεράπευε ασθενείς που προσέρχονταν σε αυτήν. Η Θέκλα, σύμφωνα με την παράδοση, υπέμεινε πολλαπλές πιέσεις από τις εθνικές αρχές να απαρνηθεί το χριστιανισμό. Σε όλες αντιστάθηκε με απαρύμιλλο θάρρος. Επανειλημμένα επιδίωξε το μαρτύριο και βρέθηκε αντιμετώπι με τα θηρία στην αρένα, όμως με θαυματουργική παρέμβαση πάντα τα απέφυγε και σωζόταν. Η ιστορία της είναι ενδεικτική ότι η ακούσια αποφυγή του μαρτυρίου δεν στερούσε την κατάκτηση της αγιότητας και τα προνόμια που έχαιραν όσοι τελικά βρήκαν μαρτυρικό θάνατο, δηλ. τη δυνατότητα πραγματοποίησης θαυμάτων και ιάσεων, την κοινωνική αναγνώριση και την πίστη της εξασφάλισης μιας θέσης στον παράδεισο. Ο χριστιανισμός προσέφερε στις γυναίκες τη δυνατότητα να αλλάζουν τη μοίρα τους, να απελευθερωθούν από την ανδρική κυριαρχία και επιλέγοντας την παρθενία, το μαρτύριο ή τον ασκητισμό να σώσουν την ψυχή τους. Για το μαρτύριο της Θέκλας βλ. Ιωσήφ και Τριανταφύλλου 2008.

12 Βλ. το εξαιρετικό βιβλίο του Foucault 1989.

13 Όπως, ίσως, η Περπέτουα, βλ. παραπομπή 10.

στα αρχαία τους ένα αντίγραφο του πιστοποιητικού. Συνολικά έχουν σωθεί σαράντα πέντε τέτοια πιστοποιητικά από την Αίγυπτο. Ορισμένοι χριστιανοί αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στις θυσίες και ως συνέπεια της άρνησής τους βασανίστηκαν, φυλακίστηκαν, εξορίστηκαν, στάλθηκαν σε ορυχεία, κάποιες γυναίκες αναγκάστηκαν να εργαστούν σε πορνεία και άλλοι έχασαν τη ζωή τους. Η κατάσταση άλλαξε και η υποχρέωση θυσίας ξεχάστηκε με το θάνατο του Δέκιου, ένα μόλις χρόνο αργότερα, το 251.

Το 257 ο αυτοκράτορας Βαλεριανός (253-260) απαγόρευσε ως παράνομες τις συναθροίσεις χριστιανών για κοινή λατρεία και τις επισκέψεις στα χριστιανικά κοιμητήρια και διέταξε τους κληρικούς να θυσιάσουν στους κρατικούς θεούς υπό την απειλή της εξορίας. Τον επόμενο χρόνο αποφασίστηκε η εκτέλεση των ανώτερων κληρικών οι οποίοι δεν είχαν θυσιάσει καθώς και η τιμωρία των χριστιανών οι οποίοι εργάζονταν στη διοίκηση, αλυσοδένοντας και στέλνοντάς τους για αναγκαστική εργασία στα αυτοκρατορικά κτήματα. Ο γιος του Βαλεριανού, Γαλλινός (253-268), δεν ακολούθησε, στο ζήτημα της αντιμετώπισης των χριστιανών, τα χνάρια του πατέρα του· αντίθετα, αποκατέστησε την εκκλησιαστική περιουσία και καθιέρωσε μια περίοδο ειρήνης για τις χριστιανικές κοινότητες που διακόπηκε το 275 από τον αυτοκράτορα Αυρηλιανό (270-275).

Οι χριστιανοί υπέστησαν το ισχυρότερο πλήγμα από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό (284-305). Σύμφωνα με την παράδοση, το 298 ο Διοκλητιανός επισκέφτηκε ένα στρατιωτικό τάγμα και παρακολουθούσε τις καθιερωμένες θρησκευτικές τελετουργίες όταν, ξαφνικά, οι εθνικοί ιερείς τον πληροφόρησαν ότι αδυνατούσαν να τις ολοκληρώσουν με επιτυχία γιατί οι παρευρισκόμενοι χριστιανοί στρατιώτες διαρκώς σταυροκοπιούνταν. Ο Διοκλητιανός, ο οποίος ήταν γνήσια ευσεβής, εξοργίστηκε και διέταξε όλους τους στρατιώτες και όλους τους κρατικούς αξιωματούχους να αποδώσουν άμεσα τιμές στους παραδοσιακούς θεούς. Στις 23 Φεβρουαρίου 303 δημοσιεύτηκε το πρώτο έδικοτο του αυτοκράτορα, στη Νικομήδεια, που διέταζε καταστροφές χριστιανικών εκκλησιών, κάψιμο εκκλησιαστικών βιβλίων, κατάσχεση της εκκλησιαστικής περιουσίας, υποβιβασμό κοινωνικής θέσης και αφαίρεση προνομίων για τους χριστιανούς, υποδούλωση των χριστιανών απελεύθερων και υποχρεωτική τέλεση θυσίας για τους εμπλεκόμενους σε δικαστικές διαμάχες. Σύντομα εκδόθηκε ένα δεύτερο έδικοτο που διέταζε τη σύλληψη και τη φυλάκιση των χριστιανών κληρικών. Ακολούθησαν δύο επόμενα διατάγματα, το ένα απευθυνόταν στους έγκλειστους χριστιανούς για να θυσιάσουν, και αν αρνιόντουσαν θα υποβάλλονταν σε βασανισμούς, και το άλλο προς τους κατοίκους της αυτοκρατορίας για να θυσιάσουν άμεσα με απειλή το θάνατο. Το πρώτο έδικοτο ίσχυσε σε όλη την αυτοκρατορία, ενώ το δεύτερο έδικοτο και τα δύο διατάγματα πιθανότατα ίσχυσαν μονάχα στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και όχι στο δυτικό.

Το 305 οι αυτοκράτορες Διοκλητιανός και Μαξιμιανός (286-308) παραιτήθηκαν υπέρ των Γαλέριου (305-311) και Κωνσταντίου (305-306). Ο Κωνσταντίος έπαψε το διωγμό και το 306 ξεκίνησε η αποκατάσταση της εκκλησιαστικής περιουσίας και η απελευθέρωση των έγκλειστων χριστιανών. Στις 30 Απριλίου 311 ο Γαλέριος, λίγο πριν το θάνατό του, σταμάτησε το διωγμό στις περιοχές της αρμοδιότητάς του και επέτρεψε στους χριστιανούς να υπάρχουν και να συγκεντρώνονται με την προϋπόθεση να προσεύχονται για την ευημερία της αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, απελευθέρωσε τους φυλακισμένους για τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις χριστιανούς και τους επέστρεψε τις κατασχεμένες περιουσίες τους. Την πολιτική αυτή δεν υιοθέτησε, αρχικά τουλάχιστον, ο βοηθός του Γαλέριου και διάδοχός του Μαξιμιανός (286-308). Ο Μαξιμιανός στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του επισκεύασε τους εθνικούς ναούς και διέταξε γενική θυσία και παράλληλα καταπίεσε τους χριστιανούς. Αργότερα υποχώρησε και δήλωσε την ανοχή του για τους χριστιανούς. Το κλίμα είχε αρχίσει να αλλάζει αισθητά και ανεπιστρεπτί.

Στις 13 Ιουνίου 313 οι αυτοκράτορες Λικίνιος (308-324) και Κωνσταντίνος (306-337) εξέδωσαν το διάταγμα των Μεδιολάνων με το οποίο αναγνώρισαν το χριστιανισμό και διακήρυσσαν την αρχή της ανεξίτητης: «Όταν εγώ ο Κωνσταντίνος ο Αύγουστος και εγώ ο Λικίνιος ο Αύγουστος είχαμε την ευτυχία να συναντηθούμε στα Μεδιόλανα και να συζητήσουμε όλα τα σχετικά με το κοινό συμφέρον και όφελος, κρίναμε ότι μεταξύ των άλλων ζητημάτων που θα ωφελούσαν τους πάντες, πρώτο και κύριο επιβαλλόταν να ρυθμιστεί εκείνο που σχετίζεται με το σεβασμό προς το Θείο, δηλαδή να χορηγήσουμε στους χριστιανούς καθώς και σε όλους τους άλλους την ελευθερία να ακολουθούν οποιαδήποτε θρησκεία επιθυμεί ο καθένας, ώστε οποιαδήποτε και αν είναι η θεότητα και η ουράνια δύναμη να διάκειται ευμενώς απέναντί μας και απέναντι όλων εκείνων που βρίσκονται κάτω από την εξουσία μας... Κατά συνέπεια αποφασίσαμε να καταργηθούν όλοι οι σχετικοί με τους χριστιανούς προγενέστεροι περιορισμοί... Έτσι ώστε, όπως ανωτέρω εξηγήσαμε, η θεία εύνοια την οποία γνωρίσαμε σε τόσο μεγάλα συμβάντα, να εξακολουθήσει να μας στηρίζει πάντοτε, για τη δική μας επιτυχία και την ευτυχία του λαού».¹⁴

Το 322-323 ο Λικίνιος αναπάντεχα επεχείρησε αναβίωση των διωγμών. Έδωξε τους χριστιανούς από το παλάτι, απαγόρευσε την τέλεση της θείας ευχαριστίας μέσα στις πόλεις και απέσυρε τα προνόμια των κληρικών. Ο Κωνσταντίνος επέλεξε έναν άλλο δρόμο. Υπήρξε ο πρώτος αυτοκράτορας ο οποίος ήταν αυτόκλητος προστάτης του χριστιανισμού και θεσπιστής μιας σειράς ιδιαίτερα ευνοϊκών μέτρων για τη χριστιανική εκκλησία, καθοριστικών για την τελική επικράτησή της. Απάλλαξε τον κλήρο από φορολογικές υποχρεώσεις, παραχώρησε στις εκκλησίες το δικαίωμα ιδιοκτησίας, αναγνώρισε τις χριστιανικές εορτές ως κρατικές, αποτύπωσε χριστιανικά σύμβολα σε νομίσματα

14 Λακτάντιος, *De Mortibus Persecutorum* 48 και Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 10.5.2-14.

και ανέγειρε εκκλησίες σε όλη την επικράτεια με αυτοκρατορική επιδότηση.¹⁵

Η τελευταία προσπάθεια αυτοκρατορικής αποκατάστασης του παγανισμού και καταπίεσης του χριστιανισμού έγινε από τον ανιψιό του Κωνσταντίνου Ιουλιανό (361-363) από το 361 έως το 363. Ο Ιουλιανός απέσυρε την αυτοκρατορική οικονομική ενίσχυση προς τις χριστιανικές εκκλησίες, αφαίρεσε τα προνόμια των επισκόπων και επαναπάτρισε τους εξόριστους σχισματικούς επισκόπους σε μια εκ του πονηρού προσπάθεια ενθάρρυνσης των ενδοχριστιανικών διενέξεων και αποδυνάμωσης του χριστιανισμού. Ο αιφνίδιος θάνατος του Ιουλιανού, το 363, διέκοψε το πρόγραμμά του.¹⁶

Οι ιστορικές πηγές. *Μια φαύλη και χωρίς μέτρο δεισδαιμονία*

Τα έργα του Τερτυλλιανού και του Κυπριανού, στα οποία θα επικεντρω-θούμε στη συνέχεια, συντάχθηκαν την εποχή των διωγμών και αποτελούν πολύτιμες πηγές για την κατανόσή τους. Η πλειονότητα των πηγών για τους διωγμούς χριστιανών προέρχονται κυρίως από χριστιανούς συντάκτες. Πολύτιμη εξαίρεση για την αποκάλυψη της εθνικής οπτικής αποτελούν οι επιστολές που αντάλλαξαν ο διοικητής της Βιθυνίας Πλίνιος με τον αυτοκράτορα Τραϊανό (98-117). Το 99 μ.Χ. ο διοικητής χαρακτήρισε το χριστιανισμό ως «φαύλη και χωρίς μέτρο δεισδαιμονία»,¹⁷ και ζήτησε οδηγίες αντιμετώπισης των χριστιανών στην επαρχία του. Ο Πλίνιος πληροφορούσε τον αυτοκράτορα ότι ύστερα από ανώνυμες καταγγελίες είχε προβεί σε συλλήψεις χριστιανών. Είχε ερευνήσει τη φύση της χριστιανικής λατρείας αποσπώντας, με βασανιστήρια, πληροφορίες από δούλους οι οποίοι ανήκαν σε χριστιανούς, και τη βρήκε ακίνδυνη. Είχε θανατώσει όσους από τους συλληφθέντες ομολόγησαν τη χριστιανική πίστη τους και την παράλληλη άρνησή τους να συμμετάσχουν στις παραδοσιακές θυσίες, στιγματίζοντας απερίφραστα την ισχυρογνωμοσύνη και το ανυποχώρητό τους. Ταυτόχρονα, είχε απελευθερώσει όσους αρνήθηκαν ότι είναι χριστιανοί και το απέδειξαν δεχόμενοι να θυσιάσουν. Βρισκόταν, όμως, σε δίλημμα για την προβλεπόμενη αντιμετώπιση των χριστιανών οι οποίοι παραδέχονταν ότι στο παρελθόν υπήρξαν χριστιανοί και, άρα, δεν θυσίαζαν στους θεούς, αλλά τώρα δήλωναν πλέον αποστάτες και πρόθυμοι να αποδείξουν τη νομιμοφροσύνη τους και να αποδώσουν τιμές στους παραδοσιακούς θεούς. Στην αξιοθαύμαστα λιτή απάντησή του ο Τραϊανός απαγόρευσε την αναζήτηση χριστιανών και επισήμανε την ανάγκη εξέτασης αποκλειστικά και μόνο ενυπόγραφων καταγγελιών καθώς και συγχώρεσης όσων μετανοούν και το αποδεικνύουν έμπρακτα με τη δοκιμασία της θυσίας.

15 Τζόουνς (χ.χ.).

16 Βλ. Αθανασιάδη 2002.

17 Πλίνιος, *Epistula* 10.96.8.

Άλλες σημαντικές πηγές για τους διωγμούς των χριστιανών αποτελούν δύο έργα του επισκόπου Καισαρείας Ευσέβιου: το *Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων* που περιγράφει μαρτυρικούς θανάτους στην Παλαιστίνη από το 303 έως το 311, στους οποίους ο συγγραφέας ήταν παρών, και η *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* που διασώζει αυτούσια πλήθος σχετικῶν αυτοκρατορικών διατάξεων, και το *De Mortibus Persecutorum* του ιστορικού Λακτάντιου (συντάχθηκε το 314 με 315) που αποδίδει φρικιαστικούς θανάτους στους διώκτες αυτοκράτορες ως αποτέλεσμα θεϊκῆς τιμωρίας.

Πλούσιες πηγές για την κατανόηση των διωγμῶν αποτελούν τα μαρτυρολόγια, δηλαδή οι καταγραφές των ιστοριῶν της σύλληψης, της δίκης, του βασανισμού, του εγκλεισμοῦ και της θανάτωσης των μαρτύρων. Οι συντάκτες τους ἄλλοτε αξιοποίησαν τα ρωμαϊκά κρατικά αρχεῖα και αντέγραψαν τα πρακτικά της δίκης και ἄλλοτε κατέγραψαν τις εντυπώσεις τους ως αυτόπτες μαρτυρικών θανάτων ἢ μετέφεραν περιγραφές τρίτων ἢ βασίστηκαν στη φαντασία τους και σε θεϊκές αποκαλύψεις. Κάποια μαρτυρολόγια γράφτηκαν αμέσως μετὰ το θάνατο του μάρτυρα που περιγράφουν και ἄλλα αργότερα. Τα μαρτυρολόγια που βασίζονται στα πρακτικά της δίκης και γράφτηκαν κατὰ τη διάρκεια ἢ λίγα χρόνια μετὰ τη λήξη των διωγμῶν τείνουν να εἶναι πιο αξιόπιστα. Τα υπόλοιπα, που εἶναι σαφῶς περισσότερα, συνήθως χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔλλειψη ψυχραιμίας και τάση υπερβολῆς, αναπαριστοῦν τους εθνικούς ως τέρατα με μοναδικό σκοπό την ἐξάλειψη του χριστιανισμοῦ ἀπὸ τη γῆ, ἐμπλέκουν στην καταδίκη του μάρτυρα προσωπικά τους αυτοκράτορες, διασώζουν πλήθος θαυμάτων και ἐξυπηρετοῦν ἀπροκάλυπτα τη χριστιανικὴ προπαγάνδα. Τα περισσότερα μαρτυρολόγια εἶναι τυποποιημένα και δείχνουν περιφρόνηση πρὸς την ιστορικότητα. Ἀν το ἔχουμε αὐτὸ ὑπόψη, μποροῦν να ἀποβούν πολὺ χρήσιμα για την ιστορικὴ ἔρευνα.

Ὅταν δὲ διώκωσιν ὑμᾶς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην

Ο Τερτυλλιανός και ο Κυπριανός ασχολήθηκαν εκτενῶς στα ἔργα τους με το ζήτημα της ἐνδεδειγμένης ἀντιμετώπισης των διωγμῶν ἀπὸ τους χριστιανούς. Ἐχει ἰδιαίτερο ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τις –σε καίρια σημεία– διαμετρικά ἀντίθετες θέσεις τους.¹⁸

Ο Τερτυλλιανός θεωρεῖται ο πρῶτος Λατίνος θεολόγος. Δυστυχῶς γνωρίζουμε ἐλάχιστες πληροφορίες για τη ζωὴ του. Θα πρέπει να γεννήθηκε περίπου το 160 μ.Χ. στην Ἀφρική, ἔλαβε ἀξιόλογη μόρφωση, μεταστράφηκε στο χριστιανισμό και ἔδρασε στην Καρχηδόνα ὅπου ἴσως διατέλεσε και πρεσβύτερος.

18 Πρόσφατα ολοκλήρωσα τη μεταδιδακτορικὴ μου μελέτη με τίτλο *Μὴ τὸν Ἰούδαν μιμήσῃσθε και Πάρεστί σοι, διὰ τι μὴ μεταδεῖς τοῖς δεομένοις; Ἐναλλακτικὲς μορφές εὐσέβειας στον κόσμον των πρῶτων χριστιανῶν: δωροδοκία και φιλανθρωπία*, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ὑπὸ την ἐποπτεία του καθηγητῆ ἀρχαίας ιστορίας Δ. Ι. Κυρτάτα.

Στις αρχές του τρίτου αιώνα ασπάστηκε ή ελκύστηκε από το μοντανισμό, ένα κίνημα με έδρα τη Φρυγία που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην προφητεία και στο μαρτύριο και δεχόταν γυναίκες σε θρησκευτικές ηγετικές θέσεις.¹⁹ Η οριστική του απόσχιση από τους κόλπους της ορθόδοξης εκκλησίας και η ολοκληρωτική του προσκόλληση στο μοντανισμό δεν είναι καθόλου βέβαιες και αποτελούν ένα ζήτημα που εξακολουθεί να διχάζει τους μελετητές.²⁰ Ο Τερτυλλιανός υπήρξε ένας πολυγραφότατος συγγραφέας, ο οποίος υποστήριζε και προπαγάνδιζε σταδιακά μια ολοένα αυστηρότερη ερμηνεία της χριστιανικής διδασκαλίας. Η καθημερινή ζωή των χριστιανών, όπως την αντιλαμβάνονταν ο Τερτυλλιανός, δεν θα πρέπει να ήταν καθόλου εύκολη.

Για τη ζωή του Κυπριανού είμαστε καλύτερα ενημερωμένοι. Ο διάκονος Πόντιος συνέταξε τη βιογραφία του Κυπριανού αμέσως μετά το θάνατό του. Ο Κυπριανός γεννήθηκε περίπου το 200 σε μια πλούσια και επιφανή οικογένεια. Το 245-46 εργαζόταν ως ρήτορας στην Καρχηδόνα όταν μεταστράφηκε στο χριστιανισμό, αρνήθηκε την ερωτική του ζωή και την επαγγελματική του εξέλιξη, πούλησε τη σημαντική περιουσία του και διένειμε τα χρήματα στους φτωχούς. Δύο μόνο χρόνια μετά τη μεταστροφή του έγινε πρεσβύτερος Καρχηδόνας και μερικούς μήνες αργότερα επίσκοπος. Η γρήγορη ανέλιξή του στην εκκλησιαστική ιεραρχία σκανδάλισε κάποιους ιερωμένους, αλλά έχαιρε της αποδοχής του λαού. Ο Κυπριανός παρέμεινε επίσκοπος μέχρι το τέλος της ζωής του. Τον Ιανουάριο του 250, όπως είδαμε, δημοσιεύθηκε το έδικοτο του αυτοκράτορα Δεκίου το οποίο απαιτούσε καθολική θυσία από τους υπηκόους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο Κυπριανός κρύφτηκε και έτσι απέφυγε το δίλημμα της θυσίας ή του μαρτυρίου. Επτά χρόνια αργότερα δημοσιεύτηκε το έδικοτο του αυτοκράτορα Βαλεριανού το οποίο στρεφόταν εναντίον των χριστιανών ιερωμένων. Ο Κυπριανός συνελήφθη, αρνήθηκε να θυσιάσει, δικάστηκε, καταδικάστηκε ως *inimicum diis Romanis et sacris religionibus*,²¹ ως εχθρός των θεών της Ρώμης και των παραδοσιακών θρησκευτικών τελετών, και μαρτύρησε στις 14 Σεπτεμβρίου του 258.

Ο Κυπριανός ως επίσκοπος συνέταξε πλήθος επιστολών στα λατινικά.²² Το έργο του είναι μια σημαντική μαρτυρία της ζωής των χριστιανών στις δύσκολες περιόδους των διωγμών. Τον απασχόλησε ιδιαίτερα το ζήτημα της πρέπουσας χριστιανικής συμπεριφοράς στους διωγμούς. Έδειξε κατανόηση και διαλλακτικότητα απέναντι στους «αδύναμους διωκόμενους αδελφούς». Από το έργο του είναι εμφανές ότι ούτε όλοι οι χριστιανοί υιοθέτησαν την ίδια στάση

19 Trevett 1996 και Κυρτάτας (επιμ.) 2005.

20 Barnes 1985: 42-48 και 327-28 και Osborn 1997.

21 Πόντιος, *Acta Cypriani* 4.1.

22 Συνολικά σώθηκαν ογδόντα δύο επιστολές στο αρχείο του Κυπριανού. Οι έξι από αυτές είναι συνοδικές ή συλλογικές και οι δεκαέξι απευθύνονται στον Κυπριανό. Η αρίθμηση των επιστολών του Κυπριανού που χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία ακολουθεί την έκδοση των Roberts, Donaldson και Cleveland Coxe (επιμ.) 1999.

στους διωγμούς, ούτε όλες οι εκκλησίες της εποχής αντιμετώπισαν με τον ίδιο τρόπο τους χριστιανούς οι οποίοι δεν επέλεξαν να ομολογήσουν δημόσια τη χριστιανική τους ιδιότητα και να μαρτυρήσουν.

Ο Τερτυλλιανός ήταν κατηγορηματικός. Οι χριστιανοί, όταν υποχρεώνονταν ή καλούνταν να συμμετάσχουν στις παραδοσιακές θρησκευτικές τελετές, θα έπρεπε να επιδείξουν με υπερηφάνεια τη θρησκευτική τους προτίμηση, να αρνηθούν απερίφραστα να τιμήσουν τους εθνικούς θεούς και να επιλέξουν το δρόμο του μαρτυρίου που ήταν μεν δύσκολος στην παρούσα ζωή, αλλά εξασφάλιζε μακροπρόθεσμα μια θέση στον παράδεισο.²³ Το 208/9 συνέταξε το σύγγραμμα *De Fuga in Persecutione* προκειμένου να πειστούν όλοι οι χριστιανοί να μην αποφεύγουν έντεχνα την πίεση να θυσιάσουν εγκαταλείποντας την πόλη τους. Όταν δὲ διώκωσιν ὑμᾶς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην, είχε συμβουλευσει ο Ιησούς τους μαθητές του (Μτ ι' 23). Είναι φανερό, ότι ο Τερτυλλιανός αισθανόταν άβολα με τη συγκεκριμένη ευαγγελική ρήση. Δεν μπορούσε όμως να την αγνοήσει. Έτσι προωθούσε την άποψη ότι η προτροπή αφορούσε την εποχή του Ιησού και όχι μεταγενέστερες εποχές και σαφώς όχι την εποχή του Τερτυλλιανού.²⁴ Οι σύγχρονοί του έπρεπε να παραμένουν στους τόπους διαμονής τους και να αντιμετωπίσουν με γενναιότητα τις προκλήσεις που παρουσιάζονταν.

Ο Τερτυλλιανός παράλληλα απέκλειε για τους χριστιανούς το ενδεχόμενο να εξαγοράσουν για τους ίδιους, ή τα προσφιλή τους πρόσωπα, την υποχρέωση θυσίας. «Ο Χριστός δεν πωλείται», «ο Χριστός δεν πρέπει να μας κοστίζει χρήματα», «η άρνηση του μαρτυρίου ισοδυναμεί με άρνηση του Χριστού», «και οι απόστολοι διέθεταν χρήματα, δικά τους και από τους πιστούς, αλλά δεν εξαγόρασαν τη σωτηρία τους», τους υπενθύμιζε.²⁵ Ο Τερτυλλιανός ενίσχυε τη θέση του επικαλούμενος την ευαγγελική ρήση: ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ (Μτ κβ' 21, Μκ ιβ' 17 και Λκ κ' 25), που ερμήνευε ότι οι χριστιανοί οφείλουν στο Θεό το αίμα τους.²⁶ Οι διωγμοί δεν γίνονταν άλλωστε χωρίς τη θέληση του Θεού.²⁷ Η ύπαρξή τους εξυπηρετούσε ως δοκιμασία της πίστης.²⁸ Ο Τερτυλλιανός απαιτούσε από τους χριστιανούς να ακολουθούν αυστηρούς κανόνες διαβίωσης με σκοπό την προσέγγιση της τελειότητας. Ο Κυπριανός ασχολήθηκε εκτενέστερα στο έργο του με το ζήτημα της αποφυγής διωγμών.

Όταν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες καλούσαν τους υπηκόους τους να θυσιάσουν, οι χριστιανοί δεν ακολουθούσαν ενιαία στάση. Ο Κυπριανός κατάταξε τους

23 Τερτυλλιανός, *De Anima* 55.

24 Τερτυλλιανός, *De Fuga in Persecutione* 6.

25 Στο ίδιο 12. Ουσιαστικά ο Τερτυλλιανός δεν στρεφόταν εναντίον της πρακτικής της δωροδοκίας, αλλά της διαφυγής των χριστιανών σε περιόδους διωγμών.

26 Στο ίδιο 12.

27 Στο ίδιο 1.

28 Στο ίδιο 2.

χριστιανούς σε κατηγορίες ανάλογα με τη στάση που κράτησαν στις περιόδους των διωγμών. Υπήρχαν οι μάρτυρες, αυτοί που ομολόγησαν την πίστη τους και με απaráμιλλο θάρρος και πείσμα αρνήθηκαν οποιαδήποτε συμμετοχή σε εθνικές τελετές και απόδοση τιμής σε δαίμονες ή ανύπαρκτους θεούς και τιμωρήθηκαν με βασανισμούς και με αφαίρεση της ζωής τους για την αδιάλλακτη στάση τους. Στον αντίποδα υπήρχαν οι *lapsi*, αυτοί που θυσίασαν, οικιοθελώς ή υποκύπτοντας απρόθυμα σε συνεχείς και έντονες πιέσεις. Ενδιάμεσα υπήρχε ένα φάσμα χριστιανικής συμπεριφοράς: οι *confessores*, που ενώ ομολόγησαν την πίστη τους, απρόσμενα, δεν θανατώθηκαν από τις αρχές αλλά αφέθηκαν ελεύθεροι, οι *stantes* που δεν θυσίασαν, ούτε φρόντισαν να εξασφαλίσουν ψευδή πιστοποιητικά ότι θυσίασαν διακινδυνεύοντας ανά πάσα στιγμή να συλληφθούν και να θανατωθούν και οι *certificati* ή *libellatici*, που δωροδόκησαν τις αρχές για να μην κληθούν να θυσιάσουν και προμηθεύτηκαν ψευδή πιστοποιητικά ότι θυσίασαν. Ακόμη υπήρχαν αυτοί που άλλαζαν στάση αναλόγως με το πώς έκριναν τις περιστάσεις. Οι χριστιανοί που μαρτύρησαν έκαναν ομόφωνα υπερήφανες τις εκκλησίες. Η ύπαρξη όμως όλων των άλλων κατηγοριών χριστιανών προκάλεσε πρόβλημα, πλήθος θυελλωδών συζητήσεων και μακροχρόνιων διαφωνιών στους κόλπους των εκκλησιών. Οι αδύναμοι χριστιανοί θα εντάσσονταν στην κοινότητα και κάτω από ποιες συνθήκες;

Ο Κυπριανός αναγνώριζε ως ανώτερους όλων τους μάρτυρες. Τους επαινούσε που ήταν διατεθειμένοι να αντιμετωπίσουν τις οικτρές συνθήκες της φυλάκισης και να αποχωριστούν τη ζωή τους για ανώτερα ιδανικά.²⁹ Τους διαβεβαίωνε ότι το μαρτύριο συνιστούσε το τέλος της αμαρτίας,³⁰ και την αρχή μιας νέας ζωής στον παράδεισο. «Με το μαρτύριο τη μια στιγμή κλείνεις τα μάτια, την άλλη βρίσκεσαι στον παράδεισο με τον Χριστό και τον Πατέρα Του»,³¹ χωρίς δηλαδή να χρειαστεί να περιμένεις τη Δευτέρα Παρουσία, όπως όλοι οι υπόλοιποι. Η μεταθανάτια ανταμοιβή των μαρτύρων άξιζε, προφανέστατα, περισσότερο των όποιων σωματικών βασανιστηρίων που πρόσκαιρα υπέφεραν.³² Οι διωγμοί είχαν εγκριθεί από το Θεό και ήρθαν ως αποτέλεσμα της αμέλειας των χριστιανικών καθηκόντων και της υπέρμετρης αμαρτίας.³³ Οι χριστιανοί έπρεπε, άλλωστε, να υποφέρουν περισσότερο από τους άλλους στον κόσμο.³⁴ Προέβλεπε, τέλος, ότι όσων τα βασανιστήρια διακόπηκαν και τα μαρτύρια τελικά αποτράπηκαν θα θεωρούνταν μάρτυρες και θα λάμβαναν, στην παρούσα και στη μέλλουσα ζωή, την ανταμοιβή των μαρτύρων.³⁵

29 Κυπριανός, *De Lapsis* 2.

30 Κυπριανός, *De Gloria Confessorum* 4.

31 Κυπριανός, *Exhortatio ad Martyrium* 13. Βλ. επίσης Κυπριανός, *De Mortalitate* 22.

32 Κυπριανός, *Exhortatio ad Martyrium* 13, *Adversus Judaeos*, βιβλίο 3, μαρτυρία 17, *Epistula* 80.2 και *De Mortalitate* 26.

33 Κυπριανός, *De Lapsis* 6 και 7.

34 Κυπριανός, *De Mortalitate* 9.

35 Κυπριανός, *Epistula* 57.2.

Στον αντίποδα των μαρτύρων βρίσκονταν οι *lapsi*. Ορισμένοι από αυτούς έσπευσαν να θυσιάσουν χωρίς καν να κληθούν.³⁶ Ενδιαφέρονταν περισσότερο για την εικόνα τους στις αρχές, να φανούν νομοταγείς, παρά για την τήρηση των εντολών που είχαν λάβει από τους ιερείς τους. Θα μπορούσαν να είχαν επιλέξει να φύγουν από την πόλη τους ή να αποφύγουν τη θυσία.³⁷ Όμως δεν θέλησαν να εγκαταλείψουν την παρουσία τους και τη βολή τους.³⁸ Κάποιοι άλλοι υπέκυψαν στις πιέσεις εντελώς απρόθυμα και θυσίασαν μόνο από φόβο μήπως τιμωρηθούν.³⁹ Ο Κυπριανός ήταν πραγματιστής. Πάνω από τους *lapsi*, διατεινόταν, διεξαγόταν μάχη ανάμεσα στο Θεό και στο Διάβολο. Η χριστιανική εκκλησία δεν θα έπρεπε να χάσει τον πόλεμο.⁴⁰ Αν οι *lapsi* στερούνταν τη συγχώρηση και την επανένταξη στη χριστιανική κοινότητα, ο Κυπριανός προειδοποιούσε τους συναδέλφους του, τότε αυτοί θα στρέφονταν αλλού, θα καταντούσαν σχισματικοί, αιρετικοί ή ακόμα και εθνικοί.⁴¹ Οι *lapsi* δεν θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται ως νεκροί, αλλά ως μισοπεθαμένοι.⁴² Για τους ετοιμοθάνατους μάλιστα *lapsi*, άρρωστους και ηλικιωμένους, ο Κυπριανός επανειλημμένα τόνιζε ότι θα έπρεπε να επισπευσθούν οι διαδικασίες συγχώρησης.⁴³ Οι υπόλοιποι *lapsi* έπρεπε να συνειδητοποιήσουν τη βαρύτητα της αμαρτίας τους,⁴⁴ και να μην αθωώνονται άμεσα ούτε αθρόα,⁴⁵ αλλιώς μειωνόταν η αξία της θυσίας των μαρτύρων.⁴⁶

Ο Κυπριανός πρότεινε στους *lapsi* να επιδιώξουν να μαρτυρήσουν, αν τους παρουσιαζόταν η ευκαιρία.⁴⁷ Προέβλεπε ότι όσοι λύγισαν εξαιτίας βασιανιστηρίων να μετάνιωσαν για τρία χρόνια και μετά να γίνονταν δεκτοί ως πλήρη μέλη στην εκκλησία.⁴⁸ Πίστευε ακράδαντα ότι όλες οι αμαρτίες δύνανται να συγχωρεθούν.⁴⁹ Αρκούσε ο αμαρτωλός να υποβληθεί σε ένα εντατικό πρόγραμμα μετάνοιας⁵⁰ το οποίο θα περιλάμβανε δάκρυα,⁵¹ νηστεία, προσευχή και πράξεις φιλανθρωπίας.⁵² Το πρόγραμμα θα ήταν εξατομικευμένο, κάθε περίπτωση θα

36 Κυπριανός, *De Lapsis* 8.

37 Στο ίδιο 10.

38 Στο ίδιο 11.

39 Στο ίδιο 13.

40 Κυπριανός, *Epistula* 51.19.

41 Στο ίδιο 17.

42 Στο ίδιο 16.

43 Κυπριανός, *Ep.* 12.1, *Ep.* 13.2, *Ep.* 51.17 και *Ep.* 53.1.

44 Κυπριανός, *Ep.* 25.7.

45 Κυπριανός, *Ep.* 20 και *Ep.* 21.

46 Κυπριανός, *Ep.* 25.7.

47 Κυπριανός, *Ep.* 13.2 και *Ep.* 51.4.

48 Κυπριανός, *Ep.* 52.

49 Κυπριανός, *De Poenitentia*.

50 Κυπριανός, *Ep.* 11.2.

51 Κυπριανός, *Ep.* 30.6 και *Ep.* 66.1.

52 Κυπριανός, *Ep.* 25.7.

εξεταζόταν χωριστά⁵³ και θα το επέβλεπαν οι ιερείς και ο επίσκοπος της ενορίας.⁵⁴ Ο Κυπριανός σύστηνε ψυχραιμία. Πρότεινε, αφού λήξουν οι διωγμοί και επέλθει ασφάλεια, να συνεδριάσουν όλοι οι επίσκοποι και να πάρουν μια κοινή απόφαση για την τύχη των *lapsi*.⁵⁵ Δεν έδειξε, ωστόσο, την ίδια συγκαταβατικότητα για τους *lapsi* που κατείχαν ιερατικά αξιώματα. Αυτοί δεν θα έπρεπε, εφόσον θυσιάσαν, με κανένα τρόπο να διατηρήσουν τα αξιώματά τους.⁵⁶

Σε αντίθεση με τον Τερτυλλιανό, ο Κυπριανός δεν θεωρούσε μεμπτή τη συμπεριφορά όσων χριστιανών δωροδοκούσαν τις αρχές για να αποφύγουν τους διωγμούς.⁵⁷ Στην *Epistula 51*⁵⁸ που συνέταξε και αφιέρωσε σε αυτούς το 252, έκρινε ότι δεν έπρεπε να αντιμετωπίζονται το ίδιο με αυτούς που θυσιάσαν.⁵⁹ Είχαν διαφορετικό μέγεθος ευθύνης και ενοχής. Όλες οι αμαρτίες εξάλλου δεν ήταν οι ίδιες.⁶⁰ Στην πραγματικότητα οι χριστιανοί αυτοί υπάκουσαν στους επισκόπους τους που τους δίδαξαν ότι είναι κακό να θυσιάσουν. Έτσι, λέει ο Κυπριανός, έδωσαν ένα δωράκι για να το αποφύγουν.⁶¹ «Η συνειδησή τους ήταν λερωμένη, αλλά το χέρι τους καθαρό».⁶² Οι *certificati* είχαν διαπράξει σαφώς μικρότερης κλίμακας αμαρτία σε σχέση με τους μοιχούς, δηλαδή αυτούς που συννευρέθηκαν με πόρνες ή παντρεμένες γυναίκες. Οι πρώτοι έσφαλαν από λάθος και ανάγκη, οι δεύτεροι συνειδητά.⁶³ Και οι αιρετικοί⁶⁴ ήταν σαφώς πιο αμαρτωλοί και πιο επικίνδυνοι από τους *certificati*.⁶⁵ Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο όσοι δωροδοκούσαν για να αποφύγουν τους διωγμούς έπρεπε να γίνουν αμέσως δεκτοί από την εκκλησία.⁶⁶

Ένα χρόνο νωρίτερα, το 251, ο Κυπριανός είχε συντάξει την πραγματεία *De Lapsis* όπου πραγματευόταν το ίδιο θέμα. Σε αυτή διαπιστώνουμε μια αμυδρά πιο αυστηρή στάση. Ο Κυπριανός συνέταξε την πραγματεία προκειμένου να εκφράσει την οργή του γι' αυτούς που ενώ θυσιάσαν στις περιόδους των διωγμών, μετά τη λήξη τους δεν ακολούθησαν το πρόγραμμα μετάνοιας και μετείχαν, χωρίς κανένα βάρος στη συνειδησή τους, στη ζωή της εκκλησίας

53 Κυπριανός, *Ep.* 27.3 και *Ep.* 51.13.

54 Κυπριανός, *Ep.* 63.

55 Κυπριανός, *Ep.* 14.3.

56 Κυπριανός, *Ep.* 63 και *Ep.* 67.

57 Κυπριανός, *De Lapsis* 27 κ.εξ.

58 Η *Epistula 51* έχει τον αριθμό 55 στις εκδόσεις της Οξφόρδης.

59 Κυπριανός, *Ep.* 51.13.

60 Στο ίδιο 16.

61 Στο ίδιο 13 και 14.

62 Στο ίδιο 14.

63 Στο ίδιο 26.

64 Κυπριανός, *De Ecclesiae Catholicae Unitate* 19.

65 Κυπριανός, *Ep.* 51.26.

66 Στο ίδιο 17.

τους.⁶⁷ Διαμαρτυρόταν ακόμη έντονα εναντίον των μαρτύρων που υπέγραφαν σωρηδόν πιστοποιητικά συγχώρεσης για όσους θυσίασαν.⁶⁸ Ο επίσκοπος, επίσης, εξηγούσε ότι η πράξη όσων είχαν χρησιμοποιήσει τα χρήματά τους για να αποφύγουν τους διωγμούς συνιστούσε αμαρτία, που, όμως, μπορούσε να ξεπεραστεί αποκλειστικά και μόνο μέσω των ιερέων και των επισκόπων που θα λειτουργούσαν ως ιατροί.⁶⁹ Οι χριστιανοί που ενέπιπταν σε αυτή την κατηγορία θα έπρεπε να ομολογήσουν το ατόπημά τους και να ζητήσουν συγχώρεση από το ιερατείο. Το ιερατείο θα τους επέβαλε ένα αυστηρό πρόγραμμα φιλανθρωπίας, προσευχής, δακρύων, αγρυπνιών, πένθους, ταπεινής ένδυσης και αποχής από λουτρά και γέλια, συγκεκριμένης χρονικής διάρκειας, όπως και στους *lapsi*. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον ότι βασικό συστατικό της μετάνοιας θα ήταν η γενναιόδωρη προσφορά σε χρήματα και σε καλές πράξεις.⁷⁰ Ο πλούτος μπορούσε να εξιλεώσει αμαρτίες, «άφησε τον πλούτο σου να θεραπεύσει την πληγή σου», ανέφερε χαρακτηριστικά ο Κυπριανός.⁷¹ Η Σύνοδος των επισκόπων του 251 είχε αποφανθεί, και έβρισκε σύμφωνο τον Κυπριανό, ότι όσοι από τους *certificati* ήταν στα πρόθυρα του θανάτου, ηλικιωμένοι ή σοβαρά άρρωστοι, θα γίνονταν άμεσα δεκτοί, θα παρέκαμπταν το πρόγραμμα μετάνοιας και ο Θεός θα αποφάσιζε για το μέλλον της ψυχής τους.⁷² Η προθυμία του Κυπριανού το 252 να δεχτεί όλους τους χριστιανούς άμεσα στους κόλπους της εκκλησίας ίσως εξηγείται από το κλίμα φόβου που επικρατούσε για επικείμενο ξέσπασμα νέου διωγμού.

Ο Κυπριανός έδειξε σχετική ανοχή και μεγαλοψυχία απέναντι στο φαινόμενο της δωροδοκίας για αποφυγή διωγμών. Η στάση του προκάλεσε επανειλημμένα την οργή πολλών επισκόπων της Ρώμης. Παρότι ήταν πεπεισμένος ότι πλησίαζε η συντέλεια του κόσμου,⁷³ δεν συγχώρεσε με την ίδια ευκολία τους χριστιανούς οι οποίοι συμμετείχαν σε θρησκευτικές τελετές των εθνικών, όπως έκαναν άλλοι σύγχρονοί του οι οποίοι αθώωναν πλήρως τους *lapsi*, τους απάλλασαν από κάθε προσωπική ευθύνη μεταθέτοντας την ευθύνη και αποδίδοντας το παράπτωμα στο Διάβολο.⁷⁴ Ο ομολογός του επίσκοπος Ρώμης Νοβατιανός κράτησε την ακριβώς αντίθετη ακραία θέση σε σχέση με τον Κυπριανό-αρνιόταν να υποβάλλει τους *lapsi* σε κάποιο πρόγραμμα συγχώρεσης και τους απέκλειε οριστικά και αμετάκλητα από τη θεία ευχαριστία και τους στερούσε

67 Κυπριανός, *De Lapsis* 16.

68 Στο ίδιο 18.

69 Στο ίδιο 14.

70 Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών πρόκειται να δημοσιεύσει τα πρακτικά του συνεδρίου που πραγματοποιήσε στις 28 Φεβρουαρίου 2007 με θέμα: *Ενεργητισμός, Χορηγία, Φιλανθρωπία, Εθελοντισμός*. Το άρθρο μου θα έχει τίτλο “Η πρωτοχριστιανική φιλανθρωπία”.

71 Κυπριανός, *De Lapsis* 35.

72 Κυπριανός, *Ep.* 51.17.

73 Κυπριανός, *Ep.* 55.3, *Ad Demetrianum* 3 και 23 και *Exhortatio ad Martyrium* 1.

74 Ανώνυμος, *Contra Novatianus* 1.

κάθε ελπίδα. Η απόφαση του Νοβατιανού δεν έβρισκε ομόφωνα σύμφωνους τους πιστούς της Ρώμης. Έτσι παράκαμψαν τον Νοβατιανό και εξέλεξαν δικό τους επίσκοπο, σαφώς λιγότερο άκαμπτο και πιο επιεική, το Φορτουνάτο και η Ρώμη βρέθηκε με δύο επισκόπους. Το ζήτημα αφορούσε όλες τις χριστιανικές κοινότητες σε όλη την αυτοκρατορία και σε όλους τους διωγμούς. Στην Αφρική, μετά το διωγμό του Διοκλητιανού οι άτεγκτοι Δονατιστές αρνιόντουσαν να δεχτούν ως ιερωμένους ανθρώπους που είχαν υποχωρήσει στις πιέσεις και είχαν παραδώσει ιερές Γραφές, τους *traditores*. Το κίνημα των Δονατιστών είχε μεγάλη απήχηση και προκάλεσε σοβαρή αναστάτωση.⁷⁵ Ο Κυπριανός ουσιαστικά πρέσβευε τη μετριοπαθή ομάδα. Ο Κυπριανός δεν ήταν μόνος. Στον κανόνα ΙΒ΄ της *Κανονικής Έπιστολής* που εκδόθηκε το Πάσχα του 306 στην Ανατολή για το μεγάλο διωγμό, ο Πέτρος, επίσκοπος Αλεξανδρείας, διακήρυσσε ότι αυτοί οι οποίοι είχαν εξαγοράσει ασυλία δεν θα έπρεπε να κατηγορηθούν. Η οικονομική απώλεια που υπέστησαν για να εξασφαλίσουν την ασυλία ήταν ήδη αρκετή.

Οι απόψεις του Τερτυλλιανού και του Κυπριανού για την αρμόζουσα χριστιανική συμπεριφορά σε περιόδους διωγμών διέφεραν σε δύο καίρια σημεία: την εξαγορά της υποχρέωσης θυσίας και την αποφυγή της θυσίας με εγκατάλειψη του τόπου διαμονής. Ο Τερτυλλιανός καταδίκασε απερίφραστα και τα δύο. Ο Κυπριανός, πάλι, κατανοούσε πλήρως όσους ήταν διατεθειμένοι να αποχωριστούν τα χρήματά τους για να μην αναμειχθούν σε εθνικές θρησκευτικές τελετές και να μολυνθούν, και ο ίδιος στις αρχές του 250 δεν δίστασε να κρυφτεί μέχρι το Πάσχα του 251 προκειμένου να γλυτώσει από το διωγμό του Δέκιου, παρότι ήταν επίσκοπος και θα μπορούσε ή θα έπρεπε, σύμφωνα με ορισμένους σύγχρονους επικριτές του, να παραμείνει και να δώσει το καλό παράδειγμα. Ο ίδιος, αισθανόμενος υποχρεωμένος να δικαιολογήσει τη φυγή του συνέταξε την *Epistula 82* όπου ισχυρίστηκε ότι αποσύρθηκε επειδή ήθελε να μαρτυρήσει στην επισκοπική του έδρα, την Καρχηδόνα, και απέδωσε τη στάση του σε θεϊκή επιταγή. Την ίδια ερμηνεία προώθησε και ο βιογράφος του.⁷⁶ Την ίδια ερμηνεία προώθησε και ο επίσκοπος Διονύσιος για τη δική του φυγή από το διωγμό του Δεκίου.⁷⁷

Ο Κυπριανός στο κρησφύγετό του δεν έμεινε ούτε αδρανής ούτε αποστασιοποιημένος από την κοινότητά του. Έστειλε χρήματα σε οικονομικά ασθενείς, συνέτασσε κηρύγματα με θέμα την αθρόα συμμετοχή των χριστιανών σε εθνικές θρησκευτικές τελετές, κατέγραφε τις ημερομηνίες θανάτου των μαρτύρων για την οργάνωση μνημόσυνων, δεχόταν επισκέψεις, προΐστατο σε θρησκευτικές τελετές, έχριζε ιερείς και συναντούσε και αλληλογραφούσε με επισκόπους, ιερείς και φυλακισμένους μάρτυρες.

75 Βλ. Friend 1952 και Friend 2002, κεφ. 8, 9 και 10.

76 Πόντιος, *Vita Cypriani* 7.

77 Βλ. Διονύσιος, *Έπιστολή 10, Κατά επίσκοπον Γερμανού 1*.

Ο Τερτυλλιανός πιθανολογείται ότι πέθανε όταν ο Κυπριανός ήταν είκοσι πέντε περίπου ετών. Ίσως οι δύο άνδρες να μη συναντήθηκαν ποτέ στην Καρχηδόνα και να μην αντάλλαξαν τις απόψεις τους για το ζήτημα της αποφυγής διωγμών με εξαγορά. Ο Κυπριανός άλλωστε εκχριστιανίστηκε σε ηλικία σαράντα πέντε ετών. Αδιαμφισβήτητα, πάντως, ο Κυπριανός γνώριζε το έργο του Τερτυλλιανού στο οποίο είχε αποτυπώσει τις αδιάλλακτες θέσεις του. Ο Τερτυλλιανός και ο Κυπριανός συμφωνούσαν μόνο ως προς δύο σημεία: την ενδεδειγμένη χριστιανική συμπεριφορά απέναντι στους φυλακισμένους μάρτυρες και την ενδεδειγμένη συμπεριφορά των ίδιων των μαρτύρων κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη φυλακή εν αναμονή του μαρτυρίου.

Οι συνθήκες στις ρωμαϊκές φυλακές δεν ήταν διόλου ευχάριστες. Άνδρες και γυναίκες κρατούμενοι μοιράζονταν από κοινού στενάχωρα κελιά.⁷⁸ Η τροφή, το φως και η καθαριότητα ανεπαρκείς, οι δυσάρεστες οσμές και τα βασιανιστήρια σε πληθώρα.⁷⁹ Το 253 ο θεολόγος Ωριγένης πέθανε αδυνατώντας να αντέξει τα βασιανιστήρια και τις άθλιες συνθήκες στη φυλακή.⁸⁰ Οι χριστιανοί έπρεπε να βοηθούν τους μάρτυρες ηθικά και οικονομικά,⁸¹ με επισκέψεις στις φυλακές και αποστολή ενθαρρυντικών επιστολών. Ο Τερτυλλιανός και ο Κυπριανός διατηρούσαν τακτική αλληλογραφία με έγκλειστους μάρτυρες και η πρακτική αυτή προσέφερε εξαιρετική αγαλλίαση στους μάρτυρες.⁸² Ο Κυπριανός καλούσε τους πιστούς και το ιερατείο να φροντίζουν να μη λείπει τίποτα από τους μάρτυρες και να μην τους αρνούνται τίποτα.⁸³ Ο Τερτυλλιανός ήταν κάπως πιο επιφυλακτικός. Διηγόταν το τραγελαφικό περιστατικό όταν χριστιανοί έδωσαν άφθονο κρασί σε κάποιο φυλακισμένο μάρτυρα με αποτέλεσμα αυτός να μεθύσει και να μην είναι σε θέση να ομολογήσει την πίστη του και να μαρτυρήσει,⁸⁴ με σκοπό την αποφυγή παρόμοιων δυσάρεστων καταστάσεων.

Ο Τερτυλλιανός και ο Κυπριανός διαφωνούσαν με τους χριστιανούς που ενοχλούσαν τους μάρτυρες και κατανούσαν φορτικοί, που με επιμονή εκλιπαρούσαν να μεσολαβήσουν να συγχωρεθούν οι αμαρτίες τους και να πάρουν εγγράφως τη διαβεβαίωση της συγχώρεσης.⁸⁵ Ταυτόχρονα οι φυλακισμένοι μάρτυρες έπρεπε να είναι σεμνοί, ηθικοί, υπάκουοι στο ιερατείο, διατεθειμένοι να αποχωριστούν την επίγεια ζωή τους για τους σωστούς λόγους και όχι για

78 Για πρώτη φορά ίσως το 340 μ.Χ. οι άνδρες κρατούμενοι τοποθετήθηκαν σε ξεχωριστό τμήμα των φυλακών από τις γυναίκες (βλ. *CTh* 9.3).

79 Σαλλούστιος, *Bellum Catilinae* 55.3-4, Τερτυλλιανός, *Ad Martyras* 2, Κυπριανός, *Ep.* 15.3, *Ep.* 21.2, *Ep.* 33.2 και *Ep.* 80.1, Πέτρος Αλεξανδρείας, *Κανονική Έπιστολή* 2 και πλήθος μαρτυρολογιών.

80 Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.39.5.

81 Κυπριανός, *Ep.* 77.3 και *Ep.* 78.3.

82 Βλ. Τερτυλλιανός, *Ad Martyras* 1, Κυπριανός, *Ep.* 15.1, *Ep.* 24, *Ep.* 25.1 και *Ep.* 77.3.

83 Κυπριανός, *Ep.* 2.3, *Ep.* 4.1, *Ep.* 5.2, *Ep.* 36 και Κυπριανός, *De Gloria Confessorum* 22.

84 Τερτυλλιανός, *De Ieiunio Adversus Psychicos* 12.3-4. Βλ. επίσης, Κυπριανός, *Ep.* 6.4.

85 Τερτυλλιανός, *De Pudicitia* 22 και Κυπριανός, *Ep.* 4.2 και *Ep.* 14.2.

απόκτηση δόξας και ικανοποίησης της ματαιοδοξίας τους⁸⁶ και να υπογράφουν με φειδώ τα πιστοποιητικά συγχώρεσης αμαρτιών στους συνανθρώπους τους τα οποία έπρεπε να είναι απολύτως προσωπικά.⁸⁷ Ο Κυπριανός ανέφερε χαρακτηριστικά τις περιπτώσεις των φυλακισμένων μαρτύρων: α) του Λουκιανού που χορηγούσε πιστοποιητικά χωρίς διάκριση σε όσους του ζητούσαν, όχι μόνο στο όνομά του αλλά και στο όνομα ενός νεκρού συντρόφου του, β) του Μαππαλικού που ήταν προσεχτικός και ταπεινός και έδωσε συγχώρεση μονάχα στη μητέρα του, και γ) του Σατουρνίνου που δεν έδωσε σε κανένα.⁸⁸ Ο Κυπριανός συμφωνούσε με τον Τερτυλλιανό (και αυτό ήταν ίσως το τελευταίο κοινό τους σημείο), ότι οι διωγμοί συνιστούσαν δοκιμασία της πίστης.⁸⁹

Επίλογος. Μύθοι και παρανοήσεις

Η ιστορία των διωγμών συχνά συνοδεύεται από μύθους και παρανοήσεις. Στην πραγματικότητα οι πρώτοι χριστιανοί δεν είχαν πολλές ευκαιρίες να μαρτυρήσουν, ακόμα και αν το ήθελαν, αφού οι διωγμοί κατά τη διάρκεια του πρώτου και δεύτερου μεταχριστιανικού αιώνα ήταν λιγοστοί, σποραδικοί και μικρής εμβέλειας και χρονικής διάρκειας. Οι αρχές δεν ένιωθαν ότι απειλούνται από το χριστιανισμό, τον οποίο συνήθως αντιλαμβάνονταν ως ένα ασήμαντο ιουδαϊκό σχίσμα και έδειχναν ανοχή και αδιαφορία. Η ένταση και η συχνότητα των διωγμών έχει διογκωθεί συστηματικά από θεολόγους, πολιτικούς, διανοούμενους και ιστορικούς για προπαγανδιστικούς λόγους. Ευτυχώς υπάρχουν ψύχραιμες και αντικειμενικές ιστορικές αναλύσεις.⁹⁰

Δυστυχώς δεν έχουμε τρόπο να γνωρίζουμε τον αριθμό των θυμάτων των διωγμών. Ο Ωριγένης στα τέλη της δεκαετίας του 240 ήταν σε θέση να απαριθμήσει όλους τους μάρτυρες.⁹¹ Ο Ευσέβιος συνολικά κατέγραψε ενενήντα ένα μάρτυρες των διωγμών στην Παλαιστίνη από το 303 έως το 311. Ο αριθμός είναι μικρός, όμως αυτό δεν μειώνει την αξία της πράξης. Από αυτούς οι τριάντα ένας υπήρξαν εθελοντές μάρτυρες,⁹² οι δεκαέξι αναζητήθηκαν από τις αρχές και για τους υπόλοιπους δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες σύλληψής τους.

86 Τερτυλλιανός, *Ad Martyras* 4 και Κυπριανός, *Ep.* 5.3.

87 Κυπριανός, *Ep.* 10.4 και *Ep.* 14.2.

88 Κυπριανός, *Ep.* 22. Βλ. επίσης *Ep.* 21.2.

89 Τερτυλλιανός, *De Fuga in Persecutione* 12 και Κυπριανός, *De Mortalitate* 14 και *De Idolorum Vanitate* 15.

90 Όπως του Friend 2000: 815 και του Κυρτάτα 2002.

91 Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσου* 3.

92 Η προθυμία και ο ενθουσιασμός των μαρτύρων οι οποίοι παρουσιάστηκαν στις αρχές εθελοντικά και απαίτησαν να μαρτυρήσουν για την πίστη τους δεν έβρισκε σύμφωνους όλους τους χριστιανούς διανοητές. Για ορισμένους, οι χριστιανοί δεν έπρεπε να αναζητήσουν οι ίδιοι επίμονα το μαρτύριο αλλά να οδηγηθούν ταπεινά σε αυτό από τις περιστάσεις (βλ. Αυγουστίνος, *Sermo* 285.1, *Sermo* 299.8 και *Enarrationes in Psalmos* 141.18).

Η κατάσταση άλλαξε με τον αυτοκράτορα Δέκιο και κυρίως με τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό. Οι διωγμοί δεν ήταν πλέον αποτέλεσμα τοπικών αντιπαλοτήτων χριστιανών με εθνικούς και Ιουδαίους αλλά προέρχονταν από αυτοκρατορική πρωτοβουλία και δεν στόχευαν μόνο στον ανώτατο χριστιανικό κλήρο αλλά και σε λαϊκούς. Τον τρίτο αιώνα η αυτοκρατορία διερχόταν κρίση, μαστιζόταν από βαρβαρικές επιδρομές, φυσικές καταστροφές, επιδημίες και πληθωρισμό⁹³ και η ευμένεια των παραδοσιακών θεών φάνταζε πιο απαραίτητη από ποτέ. Οι αυτοκράτορες σέβονταν μόνο την ιδιαιτερότητα του ιουδαϊσμού και ανέχονταν την αποχή των οπαδών του από τις παραδοσιακές ρωμαϊκές τελετές εξαιτίας της αρχαιότητάς του και της αδιαφορίας του να προσελκύσει νέα μέλη.

Η μοναδική φορά που Ρωμαίοι αυτοκράτορες αντιλήφθηκαν μια θρησκευτική ομάδα ως ορατή απειλή για την έννομη τάξη και στράφηκαν εναντίον της, πριν από την έντονη αναμέτρησή τους με τους χριστιανούς, ήταν το 186 π.Χ., όταν κατήγγησαν τα Βακχανάλια, ενώσεις που οργάνωναν εορτές προς τιμήν του θεού Διονύσου, για τις οποίες κυκλοφορούσαν φήμες για όργια και ανθρωποφαγία.⁹⁴ Έκτοτε και μέχρι τα μέσα του τρίτου μεταχριστιανικού αιώνα, δεν φαίνεται να σημειώθηκε άλλη θρησκευτική καταστολή στη ρωμαϊκή ιστορία. Αξίζει να σημειωθεί ότι και όταν πρωτοεμφανίστηκε ο χριστιανισμός οι ιδεολογικοί αντίπαλοί του διέδιδαν φήμες για περίεργη ερωτική και διατροφική συμπεριφορά των οπαδών του.⁹⁵

Τα κίνητρα του κάθε αυτοκράτορα-διώκτη χριστιανών θα πρέπει να εξεταστούν ξεχωριστά. Φαίνεται πάντως ότι οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες διαπνέονταν από θρησκευτικό συναίσθημα και ένιωθαν έντονα προσβεβλημένοι με τους χριστιανούς που αμφισβητούσαν την παράδοση και κινδύνευαν να προκαλέσουν την οργή των θεών. Ενδιαφέρονταν ακόμη για τη νομιμοφροσύνη των υπηκόων τους και εξοργίζονταν με τους χριστιανούς που αρνιόντουσαν να υπακούσουν στα διατάγματά τους για θυσία και στους αξιωματούχους τους που ήταν υπεύθυνοι για την εφαρμογή των αυτοκρατορικών διαταγμάτων. Οι χριστιανοί αρνιόντουσαν τα δύο πιο ουσιώδη στοιχεία του ρωμαϊκού τρόπου ζωής, την παραδοσιακή θρησκευτικότητα και τη νομιμοφροσύνη στο πρόσωπο του αυτοκράτορα και, έτσι, έθεταν σε κίνδυνο τα θεμέλια της κοινωνίας. Οι εθνικοί αυτοκράτορες δεν στόχευαν στη θρησκευτική ομοιομορφία, (όπως έκαναν αργότερα οι χριστιανοί αυτοκράτορες), οι υπήκοοί τους ήταν ελεύθεροι να εμπιστεύονται τους θεούς που ήθελαν, αρκεί να συμμετείχαν στις παραδοσιακές τελετές. Δεν μισούσαν τους χριστιανούς, ούτε ενδιαφέρονταν να τους απαγορεύσουν να λατρεύουν το θεό τους ιδιωτικά, αλλά ενοχλούνταν βαθύτατα που οι χριστιανοί απέκλειαν την εξωτερική συμμόρφωση στους

93 Watson, Alaric 1999.

94 North 1976 και 1979.

95 Κυρτάτας 1994.

παραδοσιακούς θεούς. Όπως είπε χαρακτηριστικά το 257 ο αναπληρωτής έπαρχος της Αιγύπτου στον επίσκοπο Αλεξανδρείας Διονύσιο: «Ποιος σας εμποδίζει να λατρεύετε και τον δικό σας θεό, εάν είναι θεός, μαζί με τους φυσικούς θεούς;».⁹⁶ Οικονομικά, τέλος, κίνητρα κρύβονταν πίσω από τους διωγμούς χριστιανών.⁹⁷ Η προσκόλληση στη νέα θρησκεία είχε ως αποτέλεσμα την παραμέληση των ναών των εθνικών, τη μείωση των εσόδων τους καθώς και τη μείωση των πωλήσεων των κρεάτων που προορίζονταν για θυσία. «Οι σάρκες των ζώων από τις θυσίες που προηγουμένως δεν έβρισκαν αγοραστές, τώρα πωλούνται παντού»,⁹⁸ καυχόταν ο Πλίνιος αμέσως μετά τη θανάτωση χριστιανών στην επαρχία του. Όσον αφορά τους τοπικούς διοικητές, αυτοί ενδιαφέρονταν πρωτίστως για τη διατήρηση της ησυχίας στην επαρχία τους. Ο Πιλάτος πρόθυμα ικανοποίησε το κοινό αίσθημα που ζητούσε τη θανάτωση του Ιησού, ενός ταραχοποιού, καθώς έλεγαν, από κατώτερη κοινωνική τάξη, αδιαφορώντας για την εξακρίβωση της αλήθειας των κατηγοριών. Τέλος, οι ρωμαϊκές αρχές δεν επιφύλαξαν, όπως λέγεται, πιο σκληρή μεταχείριση στους χριστιανούς σε σχέση με τους υπόλοιπους εγκληματίες. Το ρωμαϊκό ποινικό σύστημα ήταν γενικώς και αδιακρίτως αμείλικτο.⁹⁹

Οι χριστιανοί δεν τήρησαν την ίδια στάση στις περιόδους διωγμών, ούτε άλλωστε οι θρησκευτικοί τους ηγέτες τους έδιναν τις ίδιες συμβουλές, όπως είδαμε από τη σύγκριση των έργων του Τερτυλλιανού και του Κυπριανού. Λίγοι μονάχα ορθόδοξοι χριστιανοί είχαν το σθένος να διακηρύξουν δημόσια το ασυμβίβαστο της πίστης τους με τη συμμετοχή στις παραδοσιακές θρησκευτικές τελετές και να απέχουν επιδεικτικά από αυτές και, τελικά, μαρτύρησαν για τη στάση τους. Οι χριστιανοί μάρτυρες κατακτούσαν το κύρος τους στις κοινότητές τους επειδή δεν μεταχειρίστηκαν χρήματα για να αποφύγουν τη συμμετοχή τους σε εθνικές θρησκευτικές τελετές, ούτε για να αποφύγουν τη σύλληψη, το βασανισμό και τη θανάτωσή τους εξαιτίας της άρνησης συμμόρφωσης και της άρνησης δωροδοκίας. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι στους υπόλοιπους χριστιανούς οι οποίοι είχαν συμμετάσχει σε εθνικές θρησκευτικές τελετές ή είχαν εξαγοράσει την απαλλαγή τους γενικά προσφερόταν η δυνατότητα παραγραφής της συγκεκριμένης τους αμαρτίας. Η μετάνοιά τους θα έπρεπε να είναι έμπρακτη. Ως ιδανικότερος τρόπος συγχώρεσης συνίστατο η φιλανθρωπία, η οικονομική ενίσχυση αδύναμων μελών της χριστιανικής κοινότητας.¹⁰⁰

Η εκκλησία αδιαμφισβήτητα ενδυναμώθηκε από τους διωγμούς και προσέλαυσε θαυμαστές και οπαδούς. Μια θρησκεία για την οποία αξίζει να πεθάνεις, αξίζει να έχει οπαδούς. Το αίμα των μαρτύρων αποτέλεσε, καθώς λεγόταν ήδη από

96 Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 7.11.9.

97 *Πράξεις* 16: 16-24 και 19: 23-41 και Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 42-43.

98 Πλίνιος, *Epistula* 10.96.10.

99 Ωστόσο, η υψηλή κοινωνική θέση, οι ισχυρές γνωριμίες και ο χρηματισμός των αρχών μπορούσε να κάμψει τη συνήθη σκληρότητα.

100 Κυπριανός, *Ep.* 25.7.

το δεύτερο αιώνα, τη σπορά της εκκλησίας: *Semen est sanguis christianorum*.¹⁰¹ Η εκκλησία επιδέξια χρησιμοποίησε τους διωγμούς για την προπαγάνδα της, βασική ιδέα της οποίας ήταν ότι οι καλοί και δημοφιλείς αυτοκράτορες δεν διώκουν χριστιανούς, σε αντίθεση με τους κακούς και αποτυχημένους αυτοκράτορες οι οποίοι διώκουν χριστιανούς, τελικά, όμως, τιμωρούνται από το Θεό με πρωτοφανή βάσανα, μυριάδες αποτυχίες και φρικιαστικούς θανάτους.¹⁰²

Με την παύση των διωγμών και την αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας η περιφρόνηση των κοινωνικών συμβάσεων και «ο έρωσ του θανάτου» συνεχίστηκε και εκφράστηκε με το μοναχικό και ασκητικό κίνημα. Οι διωγμοί στράφηκαν πλέον εναντίον των αιρετικών. Αυτή τη φορά ήταν πολύ πιο αμείλικτοι. Ο εθνικός ιστορικός Αμμιανός Μαρκελλίνος, συνεχιστής του έργου του Τάκιτου, παρατηρούσε χλευαστικά στα τέλη του τέταρτου αιώνα: «τα άγρια θηρία δεν είναι τόσο μεγάλοι εχθροί της ανθρωπότητας όσο είναι οι περισσότεροι χριστιανοί με το θανάσιμο μίσος που τρέφουν ο ένας για τον άλλον».¹⁰³

Δέσποινα Ιωσήφ

Καθηγήτρια-Σύμβουλος στο
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
desiosif@yahoo.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Αθανασιάδη, Πολύμνια 1999. (Εισαγωγή και μετάφραση.) *Το ημερολόγιο της αγίας Πεπέτουας*. Αθήνα: Κατάρτι.
Αθανασιάδη, Πολύμνια 2002. *Ιουλιανός: μια βιογραφία*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

¹⁰¹ Τερτυλλιανός, *Ad Scapulam* 50.13.

¹⁰² Μελίτων Σάρδεων στον Ευσέβιο, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 4.26.9, Τερτυλλιανός, *Apologeticus* 5 και Λακτάντιος, *De Mortibus Persecutorum*.

¹⁰³ Αμμιανός Μαρκελλίνος, *Res Gestae* 22.5.4.

- Ιωσήφ, Δέσποινα 2004. “*Christianos ad leonem*. Οι διωγμοί των χριστιανών και οι επιλογές τους. Η περίπτωση της Περπέτουας.” *Μνήμων* 26: 201-8.
- Ιωσήφ, Δέσποινα και Τριανταφύλλου, Μαρώ 2008. *Απόκρυφες Πράξεις Παύλου και Θέκλας*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Καμάρα, Αφροδίτη 2003 (12000). *Η αντιπαγανιστική νομοθεσία της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μέσα από τους κώδικες*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Κυρτάτας, Δημήτρης Ι. 1992. *Ἐπίκρισις. Η κοινωνική δομή των χριστιανικών κοινοτήτων από τον πρώτο έως τον τρίτο αιώνα*. Αθήνα: Εστία.
- Κυρτάτας, Δημήτρης Ι. 1994. “Eroticism in Early Christianity and its relation to prophesy.” *Αριάδνη* 7: 61-76.
- Κυρτάτας, Δημήτρης Ι. 2002. “Το εθελοντικό μαρτύριο στον κόσμο των πρώτων χριστιανών.” Στο: Γραμματικοπούλου, Ελένη (επιμ.), *Ἀνθρωποι στα άκρα. Ο θάνατος ως επιλογή*, 13-30. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Κυρτάτας, Δημήτρης Ι. (επιμ.) 2005. *Λουκιανός, “Ἀλέξανδρος ἢ ο Ψευδομάντης” και Ἀνώνυμος, “Μοντανός ο Ψευδοπροφήτης”*. Αθήνα: Άγρα.
- Τζόουνς, Άρνολντ (χ.χ.) *Ο Κωνσταντίνος και ο εκχριστιανισμός της Ευρώπης*. Μτφρ. Αλ. Κοτζιάς. Αθήνα: Ηριδανός.
- Barnes, T. D. 1968. “Legislation against the Christians.” *Journal of Roman Studies* 58: 32-50.
- Barnes, T. D. 1985. *Tertullian: a Historical and Literary Study*. Oxford: Clarendon Press.
- Benko, Stephen 1984. *Pagan Rome and the Early Christians*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bickerman, E. J. 1968. “Trajan, Hadrian and the Christians.” *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 96(3): 290-315.
- Brown, Peter 1998. *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας, 150-750 μ.Χ.* Μτφρ. Ελένη Σταμπογλή. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Brown, Peter 2001. *Η δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας*. Μτφρ. Θεοδόσης Νικολαΐδης. Αθήνα: Εστία.
- de Ste. Croix, G. E. M. 2005. *Ο χριστιανισμός και η Ρώμη. Διωγμοί, αιρέσεις και ήθη*. Επιμ. Δ. Ι. Κυρτάτας, μτφρ. Ι. Κράλλη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- de Ste. Croix, G.E.M., M. Whitby και J. Streeter (επιμ.) 2006. *Christian Persecution, Martyrdom and Orthodoxy*. New York: Oxford University Press.
- Dodds, E. R. 1995. *Εθνικοί και χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας. Όψεις της θρησκευτικής εμπειρίας από το Μάρκο Αυρήλιο ως τον Κωνσταντίνο*. Μτφρ. Κώστας Αντύπας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Frend, W. H. C. 1952. *The Donatist Church: a Movement of Protest in Roman North Africa*. Oxford: Clarendon Press.

- Friend, W. H. C. 1958. "The Persecutions: some Links between Judaism and the Early Church." *The Journal of Ecclesiastical Church* 9: 141-58.
- Friend, W. H. C. 1959. "The Failure of the Persecutions in the Roman Empire." *Past and Present* 16: 10-30.
- Friend, W. H. C. 1965. *Martyrdom and Persecution in the Early Church. A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford: Blackwell.
- Friend, W. H. C. 1965 β. "A Note on the Great Persecution in the West." *Studies in Church History* 3: 141-48.
- Friend, W. H. C. 1984. *The Rise of Christianity*. London: Darton, Longman and Todd.
- Friend, W. H. C. 2000. "Martyrdom and Political Oppression." Στο Esler, Philip F. (επιμ.), *The Early Christian World, Vol. II*, 815-39. London / New York: Routledge.
- Friend, W. H. C. 2002. *Orthodoxy, Paganism and Dissent in the Early Christian Centuries (Variorum Collected Studies)*. Aldershot, Hampshire & Brookfield, Vermont: Ashgate.
- Foucault, Michel 1989. *Τιμωρία και επιτήρηση. Η γέννηση της φυλακής*. Μτφρ. Γ. Κρητικός. Αθήνα: Ράππας.
- Garnsey, Peter και Saller, Richard 1995. *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*. Μτφρ. Β. Ι. Αναστασιάδης, επιμ. Γ. Α. Σουρή. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Grégoire, H. 1964. *Les persécutions dans l'Empire romain*. Bruxelles: Académie Royale de Belgique. (Mémoires de la classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, t. 61, fasc. 5).
- Hopkins, Keith 1999. *A World Full of Gods. Pagans, Jews and Christians in the Roman Empire*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Harnack, Adolf 1908. *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries*. Μτφρ. James Moffatt. 2 τόμοι. London: Williams & Norgate.
- Jones, A. H. M. 1973 (1964). *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*. Oxford: Blackwell.
- Keresztes, Paul 1968. "Marcus Aurelius a Persecutor?" *Harvard Theological Review* 61: 321-41.
- Keresztes, Paul 1975. "The Peace of Gallienus: 260-303 A.D." *Wiener Studien*, N.F. 9: 174-85.
- Keresztes, Paul 1983. "From the Great Persecution to the Peace of Galerius." *Vigiliae Christianae* 37: 379-99.
- Knipfing, John R. 1923. "The Libelli of the Decian Persecution." *Harvard Theological Review* 16: 345-90.
- Lane Fox, Robin 1986. *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century A.D. to the Conversion of Constantine*. Harmondsworth: Penguin.
- MacMullen, Ramsay 1981. *Paganism in the Roman Empire*. New Haven / London: Yale University Press.

- MacMullen, Ramsay 1984. *Christianizing the Roman Empire AD 100-400*. New Haven / London: Yale University Press.
- Musurillo, Herbert 1972. *The Acts of the Christian Martyrs*. Oxford: Oxford University Press.
- North, J. A. 1976. "Conservatism and Change in Roman Religion." *Papers of the British School at Rome* 44: 1-12.
- North, J. A. 1979. "Religious Toleration in Republican Rome." *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, n.s. 25: 85-103.
- Osborn, Eric 1997. *Tertullian. First Theologian of the West*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roberts, Alexander, James Donaldson και A. Cleveland Coxe (επιμ.) 1999. *Ante-Nicene Fathers. Volume 5: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix*. Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers.
- Sherwin-White, A. N. 1952. "The Early Persecutions and Roman Law Again." *Journal of Theological Studies*, n.s. 3: 199-213.
- Sherwin-White, A. N. 1964. "Why were the Early Christians Persecuted? An Amendment." *Past and Present* 27: 23-27.
- Tabbernee, William 1997. "Eusebius' 'Theology of Persecution': as seen in the various editions of his Church History." *Journal of Early Christian Studies* 5(3): 319-34.
- Trevett, Christine 1996. *Montanism. Gender, Authority and the New Prophecy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watson, Alaric 1999. *Aurelian and the Third Century*. London / New York: Routledge.
- Watson, E.W. 1927. "An incident of the Decian Persecution." Στο: W.C. Davis (επιμ.), *Essays in History Presented to R.L. Poole*, 127-35. Oxford: Oxford University Press.
- Wand, J. W. C. 1977. *A History of the Early Church to A.D. 500*. London / New York: Routledge.
- Wilken, L. Robert 1984. *The Christians As the Romans Saw Them*. New Haven / London: Yale University Press.
- Workman, Herbert B. 1980. *Persecution in the Early Church*. Oxford: Oxford University Press.

DESPINA IOSIF

Semen est sanguis christianorum :
the dissent between Tertullian and Cyprian on the
appropriate Christian behaviour during persecution

Summary

PAGANS expected Christians to conform to the established religious tradition and participate (even passively) in the sacrifices in honour of the Roman gods, in order to secure the divine protection. Christians responded in various ways. Some Christians met pagan expectations fully and eagerly sacrificed, other succumbed only under pressure, or sent their friends and relatives to sacrifice for them, or fled their homes to avoid the dilemma, or bribed the Roman authorities to keep all the trouble away. The Christian Church was genuinely proud of the Christian martyrs who showed extraordinary courage and chose to die rather than betray their religious beliefs, and at the same time, the Church was rather embarrassed and confused of how to handle the rest of the Christians, the *lapsi*, who didn't share the martyrs' heroism, and constituted the majority of the Christian congregations. Tertullian was appalled at the idea of avoiding persecution and martyrdom, while Cyprian showed more consideration and was willing to accept the *lapsi* back to the Church, as long as they repented. Their repentance included prayer, tears, fasting, and charity, and had to be closely supervised by the Church authorities.